

23. Paszkowski E. Zmiany w kraju / E. Paszkowski // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 119. – S. 1.
24. Jaroszyński M. Głos wojny / M. Jaroszyński // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 106. – S. 2.
25. Uchwała Klubu Narodowego w sprawie wojska polskiego // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 131. – S. 3.
26. Волинская речь. – Житомир, 1917. – 02 июля. – С. 3.
27. List prezesa Rady Zjazdów // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 132. – S. 3.
28. Odezwa // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 151. – S. 3.
29. III Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24.06.1917 r. – Winnica : Druk. Polska, 1917. – 133 s.
30. Paszkowski E. Z powodu rozłamu / E. Paszkowski // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 152. – S. 1.

УДК [94(477):321](09)

**Даріана Блохин**

### **Державотворча діяльність Михайла Грушевського на тлі української національно-визвольної боротьби (1917–1921)**

*У статті аналізується діяльність М. Грушевського в роки української національно-визвольної боротьби (1917–1921). Наведено деякі історичні факти і конкретні події, на тлі яких відбувалася державотворча діяльність М. Грушевського.*

*Ключові слова:* М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, УНР, ЦР, розум нації, незалежність України, Четвертий Універсал, політичний досвід.

*В статье анализируется деятельность М. Грушевского в годы украинской национально-освободительной борьбы (1917–1921). Приведены некоторые исторические факты и конкретные события, на фоне которых происходила творческо-государственная деятельность М. Грушевского.*

*Ключевые слова:* М. Грушевский, С. Петлюра, В. Винниченко, УНР, ЦР, разум нации, независимость Украины, Четвёртый Универсал, политический опыт.

*In the essay the author is analyzing the work of M. Hrushevskiy, during the period of the Ukrainian national fight (1917–1921) on the basis of historical facts and actions for an independent Ukraine.*

*Key words:* M. Hrushevskiy, S. Petlura, W. Wernytschenko, UNR, ZR, independent Ukraine, IV. Universality, political experience.

Є правда, яка підтверджується досвідом: хто не знає минулого, тому судилося повторювати помилки минулого. Ми добре усвідомили, що наша історія – давня, і найновіша історія України – повторення нещасного минулого.

Народ, провідна верства якого не вмів або не хоче користуватися досвідом минулого, відстає в життєвій боротьбі, в своєму історичному розвитку. Перед українським народом не раз стояли питання, подібні до тих, які стоять сьогодні, і вони будуть стояти і в завтра. Із того як наші предки розв'язували ці питання, можемо навчитися, що треба робити, щоб не повторювати помилок минулого.

Без цього будемо кожний раз починати історію заново і заново, поповнювати старі помилки і, що найстрашніше, платити за них головами і кров'ю найцінніших людей. В українській історії є періоди, які є джерелом політичного досвіду народу, з якого можна черпати той досвід обома руками для збагачення політичного розуму нації. До таких періодів належить доба визвольних змагань 1917–1921 років, коли український народ в цілому і його провідні особистості зокрема самостійно вирішували проблеми, що їх перед ними ставила історія. До того як вони бачили ті проблеми і як вони їх розв'язували, сучасним політикам було б добре прислухатися і використати їх досвід, враховуючи їх позитивні сторони, незважаючи на те, що український народ не зміг втримати своєї державності. Тому помилки минулого слід враховувати і не допустити їх повторення тепер, і ми "станемо плечима до плечей і світ відчинимо як двері", як сказав хтось із поетів.

Український народ пройшов довгий тернистий шлях до створення своєї незалежності. Але яким би він не був важким і довготривалим, та все ж таки український народ показав свою мужність, силу витримки, виваженість розуму і без крові виборів її свободу і це стало прикладом для інших в боротьбі за свою незалежність.

Ні три штучні голодомори, які, немов страхітлива чума, прокотилися Україною, забравши близько 10 мільйонів у 1932–1933 роках, 2 мільйони – в 1921–1922 рр., близько 1,5 млн (інші дані – 3 мільйони) – в Західній Україні в 1946–47 рр. ні в чому невинних людей; ні більшовицький геноцид над українською елітою науки і культури, що призвів до загибелі сотні тисячі людей на Соловках, у Якутії, Мордовії та інших таборах смерті і в штучних "психушках"; ні хижачьке знищення історичних пам'яток культури, мистецтва, власної української мови шляхом насильного введення російської мови у школах і вищих навчальних закладах; ні знищення релігії та їх наставників – ніщо не змогло знищити духу українського народу,

який передавався з покоління в покоління з материнським молоком, тих учених, які генетично жевріли і не згасали, не дали можливості загинути останнім подихам віри, надії на краще життя.

Слід пам'ятати слова головного отамана військ Української Народної Республіки Симона Петлюри, які стали дороговказом і вірою в майбутнє – створення незалежної України: "Після ганебної віковичної неволі, після божевільного лихоліття, Ти переможеш, Народе Лицарю, і в своїй Державі Незалежній установиш волю святу!" І народ це виконав, тільки зараз ворог не може заспокоїтися, хоче підірвати і знищити нашу державу, але їм це не вдасться, бо свідомість українського народу прокинулася, і він знає, чого хоче, як покладав всі надії і віру на краще життя С. Петлюра. Немає у нас сильного провідника, кришталево чистого, чесного, відповідального за долю України і її народу, який би стримав економічне, духовне, моральне падіння українського народу. Важкий економічний стан, енергетична блокада України і шантаж в очах Заходу, корупція, яка росте як на дріжджах, криміналітет полонили всі сфери життя України, і вона стрімко падає в очах свого народу і народів Західного Світу. В Україні є розумні, чесні, грамотні молоді люди, але вони не можуть зійти на драбину верхів і взяти в свої руки обов'язки, у них немає грошей, бо вони – чесні українці. Вони не можуть навіть бути і в Верховній Раді, яка все засідає, і депутати говорять різними мовами, ігноруючи державну, бо вона така важка, що за 25 років незалежності не можуть вивчити. Та за цей час можна слона навчити танцювати! І якщо вони такі нездари, то слід взяти українців, які не менш здібні, бо знають свою мову і знають, чого хочуть. Українська держава не Вавилонська вежа, це уже не ті часи. Соромно, що "презентують" свою державу, в якій існує не демократія, а вседозволеність, яка губить незалежність країни. Україна стала залежна від своїх і чужих. Ворог знає про наші вади – брак єдності, брак непідкупності, продажність, – і пішов війною.

І чи не свої суперечки дрібні, а іноді егоїстичні, провінційні і партійні, ненависницькі дії сприяють сваволі ворогів наших? І чи на те ласкава доля дала нам свободу вияву і творчості, щоб ми сліпо і безкритично продовжували давні і зовсім не актуальні вже для України і для світу провінційні і партійні поділи? Чи не є нашим обов'язком здійснювати засади співжиття вільних людей-громадян у правді, взаємній пошані, відповідальності, дисциплінованості, любові до своєї Батьківщини? І чи не сором нам, що ми не є совістю суспільства і світлом, яке повинно пробити темряву та звільнити народ від злиднів і бути борцем проти панівної сліпоти?

Передумова нового відродження – віра в правду і самим бути правдивими і чесними: "Тоді життя стане життям для правди, і ця правда, для якої живемо, є сильніша за світ, тоді ми житимемо для любові, і ця любов, для якої живемо, створила світ і остаточно відновить і перетворить його. Тоді ми є вільні, і ніщо в світі не зломить нашої віри. І Бог, що є правда і любов, створив людину на свій образ. Він провадить історію людини до Богоподібного сповнення і преображення. Такою є великість людини. Тут скала нашої віри у Нього" (Ж. Марітен).

Пам'ятаймо, що спільнота духу і любові не може жити в нижчій сфері інстинктів і кровного пов'язання. Тому вона пробиває низьке склепіння, зведене біологізмом самозбереження, продирається у вищу сферу незмінних і тривалих цінностей і звідти черпає духовну силу та ідейно запліднюється. Думка, візія попереджають чин і реальність. Якщо так, тоді зрозуміло: рятуємось або пропадаємо не тим, що робимо, але тим, що думаємо.

#### **Українська національно-визвольна боротьба (1917–1921 рр.)**

В обеззброєній та знівеченій внутрішньою боротьбою Росії Україна була єдиною, неповторною нагодою, що відкривала нам необмежені можливості, просто усміх долі – щастя, що трапляється раз на тисячоліття. Це було Провидіння, зіслане нашому народу від Бога: революція в Росії 1917 року. Але український народ був не готовий, він був аморфною, етнографічною масою, яка прокинулася з більш як двохсотлітнього сну неволі й лише звівся на ноги та пройнявся від своєї "верхівки" ненавистю, а то й вірою в прекрасні слова аранжерів російської революції про "свободу", "демократію", "братерство" і "спільний котильок". І тоді, коли влада опинилася в руках неорганізованої маси, почалися дивні справи: "У 1917 році в Росії вибухнула революція. Цар уступив із престолу. Усі народи російської держави кинулись добувати собі волю. В Україні почалися всюди українські маніфестації, наради й з'їзди. Перший раз на вулиці показалися жовто-блакитні прапори, перший раз залунала широко пісня "Ще не вмерла Україна". У Києві 17.03.1917 року утворилася Українська Центральна Рада (УЦР), спочатку як культурно-громадський, а пізніше політично-державний орган українського народу. Тут зібралися представники всіх верств України для спільної ради й спільного діла. Головою Ради був професор Михайло Грушевський, що написав велику "Історію України". Спочатку українські діячі думали лишити Україну в союзі або федерації з Росією. Вони уявляли собі, що український народ

не дозрів ще до самостійної держави. І це можна було зрозуміти в контексті тогочасних подій: Східна Україна близько двох з половиною століть перебувала під владою Росії, це не могло не позначитися на свідомості українців Наддніпрянщини, у тому числі на багатьох її провідниках.

Але не слід також заперечувати той факт, що автономістські і федералістські погляди М. Грушевського пройшли суттєву еволюцію. Після того як Тимчасовий уряд Росії відкинув автономістські вимоги, керованої ним Центральної Ради, вона сама нарешті розпочала будівництво свого життя та здійснення свого права на свободу і державну незалежність. Коли російський совєтський уряд послав свою "червону гвардію" на завоювання України (грудень 1917 р.), революційний парламент України – Центральна Рада (ЦР) – обережно проголосила Третім Універсалом 20.11.1917 року Українську Народну Республіку, яка була ще у складі Російської Федерації, а тоді 22.01.1918 року в Києві була проголошена Україною Самостійною Народною Республікою. Це було зроблено надто пізно, бо російські війська під командуванням М. Муравйова за вказівкою російської більшовицької партії на чолі з Леніним здійснювали військову агресію проти УНР і наближалися до Києва. ЦР переважну частину українських військ демобілізувала, а частина військовиків піддалася агітації більшовиків і тримала нейтралітет під час війни між УНР і РСФРР, це загрожувало катастрофою українським державницьким устремлінням. Тільки проголошення IV Універсалу вивело УНР на шлях реалізації національної ідеї державної самостійності України. Та в ЦР бракувало злагоди і політичної єдності, тільки після наполегливих перемовин Михайлу Грушевському вдалося переконати опонентів, що ЦР є виразником волі усіх верств народу, і тоді після голосування Грушевський проголосив: "Четвертий Універсал ухвалено. Україна проголошена Самостійною і Незалежною Республікою" [1, с. 76]. Якщо у попередніх трьох Універсалах йшлося про тісні зв'язки між Україною і Росією, то в Четвертому – чітко записано, що Україна є незалежною Українською Республікою, вільною, суверенною державою, яка бажає жити з усіма сусідніми державами такими як Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та ін. "у згоді й приязні, але ніяка із них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки. Влада буде належати тільки народові, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів та

виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів" [2, с. 15–18]. Під ним стоїть дата: 22 січня 1918 р. Це був триумф державотворчої політичної діяльності М. Грушевського.

Після проголошення Четвертого Універсалу 26.01.1918 р. було сформовано керівний уряд – Раду Народних Міністрів на чолі з В. Винниченком. Ідею самостійності України відстоювали дві українські газети: "Народна воля" М. Грушевського та "Робітничка газета" В. Винниченка. Інші газети (як "Киевская мысль") твердили, що "Україна не може бути економічно самостійною, бо вона є землеробською, приречена на панування над нею капіталістичних країн, і буде в промисловому відношенні відсталою. Відірвавшись від Росії, Україна економічно підпаде під вплив Австрії і Німеччини і стане об'єктом експлуатації" [1, с. 76–77]. Ідея самостійності України була на той час ще не досить сміливою і не всі сприйняли її однозначно. Навіть така щира українська газета "Нова рада", очолювана на той час українськими патріотами С. Єфремовим і А. Ніковським, виступила проти самостійності [1, с. 76–77]. Але все-таки вимоги державності і почуття відповідальності взяли гору над емоціями деяких українців. Центральна Рада мала політичну і соціально-економічну програму. Вона намагалася забезпечити українському народові національну незалежність, політичну свободу, добробут. Відомо, що національний рух кожного народу, скривдженого історією, має також глибокий соціальний зміст: це боротьба нижчих верств суспільства за поліпшення їх соціального становища. Провідники Центральної Ради добре розуміли, що поглиблення національної свідомості народу проходить через покращення соціальних здобутків в Українській державі, інакше, чужа демагогія може обернути несвідомі маси проти власної національної державності.

Завдяки піклуванню М. Грушевського українська преса та обладнання друкарень, які були знищені війною, стали організовуватися, як писав М. Грушевський, уже "... з кінця березня, шляхом відновлення "Нової Ради", а потім соціал-демократичної "Робітничої газети", а в квітні – селянської – "Народною волею" та іншими виданнями. Через неорганізованість української преси освідомлення українського громадянства про політичні завдання моменту йшли дуже пиняво, – через російську пресу, – поштою і телеграфом дуже неакуратним в сім часі" (г. "Вісти УНР", Київ, № 1 від 19.03.1917 р. Цих чисел газети було 9. Зараз зберігаються у Музеї-Архіві Дм. Антоновича при УВАН у Нью Йорку. – Д. Б.).

Хоч Українська державність через всілякі обставини виявилася нетривкою, слід віддати належне Центральній Раді, якою була

проголошено і УНР та головні державотворчі акти періоду Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: Третій і Четвертий Універсали, Акти Злуки українських держав УНР і ЗУНР 22 січня 1918 року в одну Соборну Українську державу. Як зазначив український журналіст Іван Кедрин (Рудницький), "... Четвертий Універсал був найважливішою подією років 1917–1921 ... бо наведені слова його стали завершенням української політичної думки і стали політичною програмою та політичною ціллю по нинішній день" [3, с. 136].

Отже, Четвертий Універсал став головним кульмінаційним явищем у процесі державотворення в новітній період історії України.

Однак на той час не тільки український народ, а передусім його тодішня провідна верства, наша еліта, не дозріла до самостійності. Та й вона була дуже мала, вона цілком була не підготовлена до керма держави. Навіть у мільйонній армії не було фахівців високого вишколу, українці не мали кваліфікованих інженерів, техніків, телеграфістів, машиністів, водіїв, стенографістів та ін. фахівців, які потрібні для творення великої національної держави.

Як пише І. Крип'якевич в "Історії України", "у 1917 р. вибухнула в Росії революція. Цар уступив із престолу. Усі народи Російської держави кинулися добувати собі волю. В Україні почалися всюди українські маніфестації й з'їзди. Перший раз на вулиці показалися жовто-блакитні прапори, перший раз залунала широко пісня "Ще не вмерла Україна"....

Спочатку українські діячі думали лишити Україну в союзі або федерації з Росією. Центральна Рада вела переговори з російським "Тимчасовим Урядом" Керенського, сподіваючись, що повстане нова Росія, з якою можна буде порозумітися" [4, с. 77]. Та не так сталося, як бажалося.

Автор "Історії України" Іван Крип'якевич пише: "В країні розбурханій революцією, важко було завести лад і порядок. Робітництво піддавалося під впливи большевиків, які обіцяли трудящим рай на землі. Національні меншини вели свою власну політику, шукаючи порозуміння з чужими державами. Найбільше Україні шкодило те, що українське громадянство розбилося на кілька ворожих партій. Кожна партія думала, що тільки її програма справедлива, що тільки її провід уповноважений вести українську політику. Ніяка партія не хотіла іншим зробити ніяких поступок. Партії вели між собою завзяту, вперту боротьбу, не зважаючи на те, що Українська Держава була ще слаба й неорганізована" [4, с. 77].

Та й по другому боці теж не було краще. У Росії панував цілковитий хаос. Московські партії (Временное правительство і більшо-

вики), вели між собою збройну боротьбу. Більшовики, що захопили владу, нещодавні підпільники-революціонери, також не мали ніякого досвіду у будівництві держави. А натомість мали в головах утопічні плани. А ще гірше – вони розстрілювали сотнями тисяч російську еліту та опиралися на низи. Люмпен–пролетаріат не морочив собі голову справами організації держави, а був цілком зайнятий справами грабежу: "Грабь награбленное!" Такі їхні військові вожді-генералісімуси, як Будьоний, Троцький, не мали більше військового досвіду від наших прапорщиків, а на додаток вони масово винищували старий офіцерський корпус.

Отже, становище по обидвох сторонах було не таким уже добрим. Суть полягала в тому, що наша ще довоєнна провідна верства бачила центр світу всюди, тільки не в Україні, орієнтуючись на міжнародний пролетаріат і соціалізм, на російську демократію і федералізм, на людство і світовий поступ. Ще М. Міхновський писав: "Українська інтелігенція приносить щороку великі й криваві жертви московському Молохові: вона єднається з московською інтелігенцією й приймає політичні ідеали й завдання останньої, бо не має власних окремих політичних ідеалів, витворених на ґрунті інтересів і бажань української нації" [5, с. 36–37].

Ось що згодом визнав тодішній найвищий провідник, голова Української Центральної Ради, один з провідників партії соціалістів-революціонерів і найвищий тоді авторитет, проф. М. Грушевський: "Українська Партія Соціалістів-Революціонерів (УПСР) завжди вважала своїм обов'язком дотримуватися старих федералістичних принципів, висунутих Кирило-Мефодіївцями... В минувшині ми ніколи не були прихильниками незалежності в ходячій, вульгарній розумній цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці й шибениці – це ніколи не захоплювало українських народників" [6].

М. Грушевський стверджував, що в часи Революції 1917 р. "справа суверенності українського народу й незайманості його волі стала гарячою, дразливою й випилась у домаганні повної самостійності й незалежності України у першу чергу військовими колами, а далі прийняте всім національно-свідомим громадянством..., ще тоді провідники українського життя стояли під владою гасел (федералізму) і я сам не відрікаюся їх" [6]).

Замість використання колосальної енергії повсталого велетня українського народу, що міг в своєму пориві творити великі діла, замість використати час катастрофи Росії, обернутися до неї спиною і взятися до будівництва своєї хати, вони, засліплені ідеалами феде-



ралізму, простягали руки до Москви і були здивовані, що ця сама Московщина чи то у формі "Временного правительства", чи то більшовицького уряду ніяк не думала про федерацію з Україною чи навіть про її автономію. Більшовики заснували іншу тактику боротьби за повну владу: "Вся власть Советам!", і одразу ж поставились вороже до України, безоглядно винищували всіх і все, що пахло українством, уже не говорячи про її самостійність. І саме ці факти змушували наших провідників поступатися своїми ідеями. І не тільки члени колишніх драгоманівських "Громад" підлягали соціалістичним впливам, а й інших, бо вплив Драгоманова був ширший і не обмежувався рамками однієї партії чи групи, незважаючи на відмінність їхніх програм. І такі особистості, як соціал-демократи М. Грушевський, В. Винниченко, комуніст М. Скрипник, що незабаром виступив на арену, це типові представники покоління Драгоманова, ідей якого не можна було позбутися. У світлі подій української національної революції люди, які опинилися в провіді тієї "Самостійної України", якої ніколи не прагнули, просто мали роздвоєну душу між соціалістично-революційною й національно-державною дійсністю. Згодом про це роздвоєння писав Антоненко-Давидович у творі "Смерть": "Хіба можна зміряти безмежні простори майбутнього соціалізму з чотирма стінами своєї хати, де "своя правда, і сила і воля?" Ще виразніше визначає це роздвоєння для українських комуністів письменник Дудко у творі "Квіти й кров": "З одного боку нове майбутнє, а з другого – тендітний захист картяного домика, напівклеєного з національного мрійництва і романтизму. З одного боку твердо закреслена лінія руху вперед, без хитань і компромісів, з кам'яною вірою в переустрій життя на нових основах, з другого – хвиляста крива, що беручи початок у вивітрилих з народньої пам'яті традиціях, кінчалася в невпевненості ефемерного жовто-блакитного новотвору. У ньому тільки галушки, щире кохання, сахариново-медова пісня та брязкіт шабель".

Крім цього, наші провідники були здивовані розміром і розвитком подій в Україні, вони не вірили своїм очам, що ота, дотепер аморфна й інертна, маса маллоросів-хохлів за одну ніч змінилася до невпізнання.

Найцікавіше, що навіть IV Універсал, який стверджував, що більшовицький уряд "оповістив війну Україні й посилає на наші землі свої війська – червоногвардійців, більшовиків, які грабують хліб наших селян і без усякої плати вивозять його в Росію, не залишаючи зерна навіть на засів, убивають навіть неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодійство, безчинство. Одночасно з тим,

що армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати додому деяких солдатів, а після затвердження мирних договорів – розпустити армію зовсім" [2].

Четвертий Універсал було проголошено, але через рік після революції він був скасований. Україна була роззброєна й духовно здеморалізована та опинилася без захисту перед більшовицькою загрозою, яка насувалась на Україну. Протягом одинадцяти місяців після революції, або восьми місяців після відкинення згаданих вимог Української Центральної Ради, в умовах спротиву російського революційного уряду, а далі збройного повстання петроградського більшовицького уряду (7.11.1917), Українська Революція пройшла довжелезний шлях ідейно-політичної перестанови від національно-культурної автономії до незалежної Української Народної Республіки, відобразивши всі етапи того шляху в своїх чотирьох Універсалах.

У грудні 1917 р. петроградський уряд Леніна-Троцького проголосив війну Українській Народній Республіці, бо в самому факті її існування як демократичної Народної Республіки він вбачав заперечення Жовтневої революції (7.11.1917). Завданням збройного нападу було встановити свою владу, підкорити Українську Народну Державу. Боротьба революційного "Петрограду, а далі Москви проти Української Держави набрала жорстоких форм уже від самого початку революції. Вони жонгливали гаслом "Самовизначення аж до відокремлення", але те гасло, як скоро виявилось, відносилось до всіх народів, крім тих, що входили до складу колишньої Росії. А "Декларація прав народів Росії", що її опублікували більшовики через декілька днів після завоювання влади (3–16.11.1917), проголосила:

1. Рівність і суверенність усіх народів Росії.
2. Право народів на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійних держав.
3. Знищення всіляких національних і національно-релігійних привілеїв.
4. Вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, що заселяють державну територію Росії<sup>1</sup>.

Ця ніби справжня демократична декларація впроваджувалась під гаслом "спочатку советозація, а згодом рішення про відокремлення" й тому не дивно, що одразу після її проголошення

---

<sup>1</sup> Д-р Райгардт Маврах (проф. нім. Мюнхенського університету). Про правний характер Східного блоку (Тюркей за 1953 р.).

більшовики оголосили війну проти Української Народної Держави (грудень, 1917) з метою її підкорення.

Скликаний у грудні 1917 р. в Києві I Всеукраїнський з'їзд робітничих і селянських депутатів, що на нього покладав багато надій петроградський більшовицький уряд, зайняв рішучу антибільшовицьку позицію. Зваживши на програв свого становища, більшовицька меншість (60 від 2500 делегатів) покинула цей з'їзд, переїхала до Харкова і там, разом із з'їздом советів Донецького і Криворізького районів, проголосила себе I Всеукраїнським з'їздом советів, який обрав "Центральний Виконавчий Комітет України", що фактично утворив 11 грудня 1917 року перший советський уряд України – "Народний Секретаріат", який за винятком декількох, складався з росіян-більшовиків та комуністів різних національностей.

Коли підготовлюване більшовиками на 12.12.1917 р. захоплення влади в Києві шляхом збройного повстання не вдалося, роззброєні більшовицькі частини вислано залізничними ешелонами за межі України, а друга частина 2-го гвардійського корпусу під командою більшовицької діячки Євгенії Бош, що мала підтримати повстанців у Києві, оточила біля Жмеринки I Український корпус генерала П. Скоропадського, але були роззброєні і так само виведена через Білорусію на московську територію. Більшовицький уряд, що планував збройне захоплення України, поставив українському урядові ультиматум (19.12.1917), що починався з визнання прав України на незалежність. Цей ультиматум ставив перед Україною вимоги, прийняття яких було рівнозначним добровільній згоді на більшовицьку окупацію України [10]. Основні з тих вимог:

1. Припинити творення Української армії.
2. Не пропускати через територію України донських козаків, що поверталися з фронту додому.
3. Подавати військову допомогу Радянській Росії в її боротьбі проти Дону.
4. Не роззброювати російських військових відділів, що знаходились на теренах України [10, с. 143–145].

І в кінці було сказано: "В разі, коли протягом 48 годин не буде одержано на ці вимоги задовільної відповіді, то Совет Народних Комісарів вважатиме Українську Центральну Раду в стані відвертої війни проти советської влади в Росії і на Україні. Голова Совета Народних Комісарів В. Ульянов (Ленін), Народний Комісар Закордонних Справ Л. Троцький".

Звісно, що цей ультиматум спрямовувався на розв'язання війни з Україною. Для утримання Української держави потрібно було шукати зв'язків і допомоги з прогресивними колами світу, домогтися визнання демократичної України. Україна пережила, з одного боку, тяжкі криваві бої, що їх вели патріоти української справи – Симон Петлюра і Євген Коновалець, а з іншого боку, мир між урядами УНР та Центральними Державами (ЦД) (9.02.1918): Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією у Брест-Литовському. Цей союз чотирьох визнав Українську Народну Республіку самостійною державою, але цей мир для ЦД був "хлібним миром", щоб вивозити із України хліб, незважаючи на заборону УНР втручатися ЦД в українські справи. Український уряд не мав достатньої сили для оборони рідного краю, він мав лише дві можливості: прийняти допомогу Центральних Держав (ЦД), що визнали державну незалежність України, або вести партизанську війну проти більшовицької Росії. З надією, що уряди Центральних Держав (ЦД) дотримають умов Берестейського миру, уряд УНР звернувся з закликом до Німеччини за допомогою, щоб "охоронити наші північні кордони від дальшого вдирання ворога" і не допустити вивозу харчових продуктів на Московщину. Для Центральних Держав настав час використати "хлібний мир" з Україною. Армії ЦД почали похід в Україну, поділивши українські території на "сфери впливу": на півночі зосередили свої сили німці, на Південній Україні – австро-угорські дивізії. Тимчасом український уряд поспішав зібрати якнайбільше свого війська на боротьбу проти російської червоної гвардії. Великою надією українського уряду були військові відділи українців, які були створені заходами Союзу Визволення України в таборах полонених у Центральних Державах. Ці частини прибули в Україну в квітні 1918 р. Уряди ЦД мали на меті не допомогти Україні, а в першу чергу використати її харчові засоби для своїх потреб. Ви ставились вороже до організації української армії, бо хотіли мати Україну під своїм контролем. Тому прислані українські дивізії, зорганізовані в Німеччині заходами Союзу Визволення України і прислані в розпорядження уряду УНР (т. з. синьожупанники) були роззброєнні військом ЦД. І тоді почалися незадоволення і конфлікти між УНР і німецьким військом, що було в Києві. Народ боявся, що з приходом армій Центральних Держав знову настане "кінець українській волі, свободі, знов будуть панувати пани, а селянам землі не буде".

Центральна Рада заперечувала такі чутки і видала декларацію до населення від 1 березня 1918 року, запевняючи, що земельний

закон і інші видані закони українському народові залишаються в силі, і заборонила ЦД втручатися в українські закони.

Але фактична сила в Україні була в німецьких руках. Земельний закон Центральної Ради викликав сильну опозицію з боку російсько-польських поміщиків в Україні, а також у українського заможного селянства, бо, на підставі закону Центральної Ради, вони повинні були віддати частину своїх земель для наділу безземельним. Тому великі землевласники зверталися до штабів німецьких і австро-угорських армій з проханням знищити Центральну Раду та "завести порядок". Вони хотіли завести своє панування, як це було за царської влади. Таким чином, утворився єдиний фронт землевласників і поміщиків російських, польських, жидівських проти Української Народної Республіки, до проводу якої входило багато соціалістів. І Центральні Держави їх підтримали.

Командири німецьких і австрійських армій не зважали на закони й розпорядженні Української Народної Республіки: судили українських громадян своїми військовими судами, забирали збіжжя й інші харчові продукти. Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко видав наказ 23.03.1918 р., спрямований проти втручання німецького війська у внутрішні справи України, що є незаконним. Але це не вплинуло на німецьких командирів. Головний командир німецького війська в Україні фельдмаршал Айхгорн видав наказ до населення 6.04.1918 р. про обов'язковий засів усіх земель, а 25.04 він повідомив про заведення німецьких польових судів в Україні, яким мали підлягати усі громадяни України. 26–27 квітня були роззброєнні німцями всі українські дивізії, організовані Союзом Визволення України в Німеччині з колишніх полонених російської армії і прислані в розпорядження уряду Української Народної Республіки. Це було явним доказом того, що в німецьких військових колах дійшли до рішення – знищити Українську Центральну Раду.

28 квітня відбулося засідання Центральної Ради, де було розглянуто питання про факти незаконного втручання німецької військової влади у внутрішні справи України. Це засідання було перерване німецьким військом, яке вдерлося до залу засідань і мало завданням заарештувати деяких міністрів. Голова Центральної Ради М. Грушевський висловив протест проти цього насильства, але засідання парламенту було перерване.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада знову провела своє засідання, де було затверджено Конституцію Української Республіки.

Українську національно-визвольну боротьбу (1917–1922) описано в моїй книзі "Історії українських політичної еміграції" [5, с. 35–104]. Особлива увага зосереджена на реакційній зрадницькій політиці гетьмана П. Скоропадського з Росією – оголошення Скоропадським федерації України з Росією 14.11.1918 р. та скасування самостійності Української Держави. З волі німецьких генералів демократичний уряд УНР був знищений, владу над українським народом доручено генералові Павлові Скоропадському з титулом гетьмана. Уряд Скоропадського скасував усі закони та реформи Української Центральної Ради і завів в Україні диктатуру російських поміщиків. Влада Скоропадського, що спиралася переважно на російських монархістів, хотіла з України почати відновлення царської "єдиної неділимної Росії".

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський своєю "Грамотою" проголосив, що "повинна бути відновлена давня могутність і сила Всеросійської Держави". "Україні, – писав Скоропадський у своїй "Грамоті", – першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, кінцевою метою якою буде відновлення Великої Росії"<sup>1</sup>.

Як писав у своїх споминах В. Станкевич, Скоропадський, проголосивши федерацію України з Росією, "вніс нелад в офіцерські відділи, бо частина офіцерів визнавала, що більше й нічого не треба" (В. Станкевич. Воспоминания, 1914–1919 гг.).

День збройного виступу був призначений на 14 листопада 1918 р. І треба було поспішити, бо було зрозуміло, що якщо не почнуть його українці, то революцію в Україні зроблять росіяни і піднімуть українські народні маси не тільки проти реакційного режиму, але і проти української національної ідеї. Про намір оголошення Скоропадським федерації України з Росією стало відомо в Українському Національному Союзі (УНС) ще до видання "Грамоти" 14 листопада. Провідники УНС зібралися ще 13.11.1918 р. на таємне засідання і вибирали для керування революцією проти Скоропадського Директорію Української Народної Республіки. До Директорії вибрано: соціал-демократів В. Винниченка і С. Петлюру, соціал-революціонера Ф. Швеця; Афанасія Андрієвського (соц.-самостійник) та Андрія Макаренка (безпартійний кандидат Професійної спілки залізничників). М. Грушевського навіть не ввели до складу Директорії. Яке розчарування і несправедливість!

---

<sup>1</sup>Панас Феденко. Влада Павла Скоропадського / Панас Феденко. – Лондон–Мюнхен, 1968. – С. 20.

У середині травня 1918 р. в Києві відбувся З'їзд Української Соціал-Демократичної Партії (УСДРП), який виявив своє ставлення до режиму Скоропадського в резолюції: "Цей переворот має метою знищення української державности і всіх здобутків революції" і "лише відстоювання цілковитої самостійности України може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема, максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку". Оскільки гетьманський уряд проводив пропаганду за федерацію України з Росією, з'їзд УСДРП оголосив "рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом, направленим проти української революції і проти інтересів українського пролетаріату".

Новообрана Директорія Української Народної Республіки в ніч з 14 на 15 листопада видала звернення до українського народу, в якому зазначалося: "Громадяни! Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись з німецькими генералами, штиками німецькими, – тоді ще невільних, підлеглих їм солдатів, – назвавшись гетьманом, захопив всю владу на Україні й скасував Українську Народну Республіку. З того моменту почалось нищення всіх народних прав та нечувані знуцання над демократією України жандармами і поліціями старого царського ладу. Класова помста поміщиків та буржуазії дійшли до такої міри, якої не знав і царський режим. І чим більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до "єдиної неділимої" Росії, тим лютіше, одвертіше й цинічніше ставало топтання прав народу й глузування пануючих клас над усіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави, український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних класів, які мають творити "єдину неділиму" Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в обороні свого життя...

Отже, настав час залишити мирні заходи. Від імені організації української демократії, від усього активного народного громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народної Республіки, цим оповіщаємо: Генерал П. Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Вся влада його, як

протинародне, проти національне, оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити захоплені урядові посади обманом і насильством. В ім'я спокою і порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові. Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю й виїхати за межі України, куди хто схоче. У протилежному разі місце висилки їх буде призначено урядом Української Народної Республіки. Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи й пошкодження українцям, а також демократичним особам і організаціям якої-небудь національності викличуть помсту, вибух, якої ніхто не може спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії" [5, с. 94–95].

12.12.1918 р. був підписаний договір між делегатами уряду УНР і представниками німецької команди в Києві. Німці зобов'язалися покинути Київ. І тоді Скоропадському не було від кого чекати на допомогу.

14.12.1918 р. відділи армії УНР вступили у Київ, а 19.12 населення радо вітало Директорію УНР. Протягом тижня влада УНР була проголошена майже в усіх містах України: Харкові, Полтаві, Катеринославі, Вінниці та ін., а адміністрація Скоропадського і німців була скасована військами Директорії.

14.12.1918 р. Скоропадський подав заяву, що він зрікається влади. Він писав, що "сім з половиною місяців намагався вивести край із того тяжкого становища... Бог не дав мені сил справитися з цим завданням. Нині, з огляду на умови, які склалися я відмовляюся від влади". А Рада Міністрів під проводом Гербеля видала заяву в російській мові: "Обговоривши вимоги Директорії Рада міністрів постановила скласти свої уповноваження і передати владу Директорії" [11, с. 24]. Оскільки 9.11.1918 р. в Німеччина проголошена Республікою, то Скоропадському і його німцям довелося забиратися з України. Скоропадський, переодягнений у пораненого солдата, втік до Німеччини і жив у передмісті Берліна. Він мав підтримку реакційних кіл у Німеччині: пенсію від фельдмаршала Гнденберґа, що був президентом Німеччини з 1925 року, а пізніше, додатково, від Гтлера, як і його син Данило, який виїхав із Німеччини в Англію. В Англії Данило як особа пов'язана з Гтлером, не мав ніякого довір'я у демократичній країні. Про діяльність сина і батька є листи в актах німецького Міністерства закордонних справ, які були опубліковані після Другої світової війни у Вашингтоні: архів і листи були захоп-



лені під час окупації Німеччини [7, с. 163]. Скоропадський, щоб одержати гроші від угорського уряду, подав заяву угорському прем'єрові графу Бетлену, що він визнає право Угорщини на Закарпатську Україну (в той час ця область належала Чехословацькій Республіці). На питання Бетлена, скільки він хоче грошей, Скоропадський відповів: "Чем больше, тем лучше!" Тому й угорський уряд пообіцяв платити пенсію Скоропадському в розмірі 50 000 пенгів щорічно. Обурений щодо політики Скоропадського В. Липинський, творець ідеї "трудої монархії", переконався, що його надії на Скоропадського, якого підтримував, були помилкові, і він зрікся торговця українськими територіями. У вересні 1930 р. Липинський цитував слова із щоденника Скоропадського г. "Діло", який записав розмову монарха із Бетленом у Будапешті.

### **Спомини сучасників про М. Грушевського.**

#### **Діяльність за кордоном**

Про роль проф. М. Грушевського у часи національно-визвольної боротьби за самостійність України писали уже багато. Отже, 17.03.1917 р. було створено Цетральну Раду, на чолі якої був проф. Михайло Грушевський. Як згадує Борис Мартос із Полтави, який добре знав Грушевського, він приїхав до Києва з проханням, щоб Грушевський рекомендував йому кілька осіб для керівництва у Полтаві. М. Грушевський йому відповів: "Не тільки нікого Вам не дам, але й Вас самих реквіруємо, у нас не хватає людей" [8, с. 74]. І далі він характеризує М. Грушевського: "Сміло можна ствердити, що найбільш популярною особою в той час, був М. Грушевський не тільки, як голова Центральної Ради, а як особа: професор, дослідник, автор монументального твору й цілого ряду статей. Сам зовнішній вигляд ще не старої, бадьорої, а разом з тим поважної людини з довгою, сивою бородою й проникливими, розумними очима, викликав у кожного пошану до нього. Коли він з'являвся на Всеукраїнські З'їзди з вітаннями від Центральної Ради, його зустрічали оваціями і обирали почесним головою. В українських часописах можна було часто бачити його фотографію...

Ерудиція, ознайомленість із західноєвропейським політичним життям і природні здібності ставили його значно вище багатьох тодішніх наших громадських діячів і політиків. Недаром ЦР обрала його ... своїм головою, і він займав цей пост аж до кінця існування ЦР... Спокійно, але авторитетно керував він засіданнями Ради. Як учасник, можу засвідчити, що на засіданнях ЦР був такий порядок, яким не завжди можуть похвалитися західні парламенти. Я не

пригадую, щоб хтось із членів ЦР, в запалі полеміки, дозволив собі грубий або образливий вираз..., щоб перебивали криком промовця, не пригадую випадку парламентарної обструкції..., я міг йому закинути його поблажливість до промовців, що говорили занадто довго, часом відходячи від теми, повторюючи сказане іншими" [8, с. 74–75].

До складу ЦР входили представники багатьох партій, які мали свої різні розходження, але він вмів їх налагодити, виступаючи в ролі посередника. Підтвердженням цього було те, що протягом майже року було прийнято чотири Універсали, за які голосували одногосно всі українці – члени Ради. Це відноситься і до прийняття постанов, законів тощо.

Дехто із публіцистів закидав йому, що ЦР "нічого не робила, що партії гризлися" і т. д. Але це не так, бо ЦР прийняла: Статут Вищого Управління України, закони про українські гроші, Генеральний суд, про монополії, про громадянство Української Народної Республіки, земельний закон, Українську Конституцію тощо.

Як пише Борис Мартов, "... одного разу я випадково попав на засідання Комісії де розроблявся проєкт Конституції України як Самостійної Держави. Я був здивований, коли почув, що він не є правником, а поучував наших правників, членів Комісії, що свого часу студіювали державне право, але "русское", себто монархічне, а він, історик, знав, які зміни в державний лад має внести революція, та й жив довгий час в умовах західного, хоч і не республіканського, бодай конституційного ладу" [8, с. 76].

Ніхто в той час не користувався таким впливом і авторитетом, як М. Грушевський. Це визнавав проф. Д. Дорошенко: "... ніхто в даний момент не підходив для ролі національного вождя, як Грушевський; ніхто навіть і рівнятися не міг із ним рівнятися щодо загальнопризнаного авторитету і пошани, якою оточувало його все українське громадянство" [8, с. 76].

М. Грушевський був переконаний і, як послідовний демократ, не намагався бути диктатором чи вождем. Він разом із своїми членами Центральної Ради та українським народом ішов до однієї мети – здійснення національних і соціальних прагнень народу. Це виявилось в одногосному прийнятті І Універсалу Центральною Радою і тим бурхливим ентузіазмом українського народу, який зустрів цей Універсал. Цей духовний зв'язок між Центральною Радою і її головою та українським народом залишався протягом усього 1917 р. Особливо він виявився під час виборів до

Всеросійських Установчих Зборів в кінці листопада й на початку грудня 1917 р., коли українські партії, що входили до ЦР, особливо соціалістичні, одержали велику перевагу там, де українці складали великий відсоток населення (напр., за даними Дорошенка, 70,2 % на Київщині М. Дорошенко. Історія / М. Дорошенко. – Т. I, ч. 212)).

М. Грушевський знаходив час і для написання статей, брошур на актуальні теми, ("Хто такі українці?", "Чого хочуть українці?" та ін.), а також статей про деморалізацію та створення народної міліції. Борис Мартов писав, що, головуючи в Раді, М. Грушевський одночасно правив свої статті.

Часто можна чути нарікання на ЦР, що вона IV Універсалом нібито "демобілізувала" армію, бо соціалісти "мріяли" про "якусь народну міліцію". Але це якесь непорозуміння, бо, по-перше, у IV Універсалі не було проголошено про негайне проведення демобілізації, але зазначено, що армія буде демобілізуватися після закінчення війни, а в той час потрібно "не жаліючи життя, боронити добробут і свободу" від "большовіків та інших напасників". По-друге, створення народної міліції передбачалося аж після закінчення воєнних дій. Багато хто і тоді і тепер не розуміють способу поступового переходу від армії до народної міліції. Тому М. Грушевський в своїх статтях пояснював: "Нормальною формою охорони для держави демократичної – є всенародна міліція... Але... при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо – міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна, хоч невеличка, але добра, тверда, дисциплінована армія... таким чином постійна армія є у нас інститутом переходовим, тимчасовим... його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання". Далі він пише, що принцип створення армії демократичної, що робить із вояка не "бездушного манекена, а національного борця, не за напасть, не за страх, а за совість" [10, с. 104–105]. І в інших статтях М. Грушевський накреслював перспективи української державності, план державного зміцнення, культурного і господарського розвитку самостійної України [10, с. 69–110].

Слід звернути увагу на те, що деякі дослідники говорять, що діячі ЦР "думали виключно про соціалізм", але вони помиляються, бо при уважному читанні праць М. Грушевського слід відрізнити "соціалізм" від "соціального ладу", "соціяльних реформ", "соціяльних здобутків" або "націоналізації" окремих галузей народного господарства. Так, Грушевський переймався ідеями соціалізму, але

не ленінського типу. Його політичні погляди наближалися до поглядів англійських або скандинавських соціалістів, які проводять соціальні реформи, а соціалізм відкладають до того часу, коли буде для того відповідний ґрунт. Що хотів М. Грушевський, що хотіла Центральна Рада? Вони творили "Нову Україну", "Велику Україну". М. Грушевський відповідь сформулював так: "Громадянство, нарід наш неповинні занадто оматеріалізовуватись, обміщанитись, дійти до занедбання духовних і соціальних завдань і обов'язків... для того, щоб підняти наш добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України... [9, с. 85]. "Коли хочу для України й економічної сили й мілітарної й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив" [9, с. 87]. Ось це і є зміст політики М. Грушевського.

Як описують його сучасники (Б. Мартос), Грушевський був завжди живий, бадьорий, поважно-усміхнений. Але після нападу армій Муравйова на Київ із великою кількісно переважаючою армією, це був не той Михайло Сергійович: в очах у нього перестали грати іскорки. Більшовики навмисно збомбардували будинок запальними бомбами, де він жив: згоріли його всі наукові матеріали, результат багаторічної праці, всього "передуманого й перестражданного за останні роки, – як він писав, – найтяжчі й найзначніші роки"; його стару матір "півживою винесли з пожару, і вона за кілька днів померла від сих страшних зворушень і потрясінь" [9, с. 56]. Він змушений був покинути Київ, хоч незадовго повернувся назад, але ... з німцями. Товарообмін з Німеччиною виявився, як тоді казали, "товарообманом". Німці ставили все нові та нові вимоги, а самі нічого не давали. Уряд Голубовича був не в змозі опанувати ситуацію і робив помилки. Грушевський докладав зусиль, щоб допомогти, сам їздив на переговори з німецьким послом, але нічого не міг добитися. Він пропонував вислати делегатів від українських соціалістичних партій за кордон для нав'язування відносин із тодішніми соціалістичними партіями, але цю пропозицію відхилено, та коли і посилали на Конференцію у Париж по два делегати від соціал-демократів та соціал-революціонерів, то М. Грушевського між ними не було. М. Грушевський відчув негативне ставлення Директорії, уряду і навіть партії до нього. У нього через це розвивається депресія і навіть манія переслідування. Він навіть доповів делегації Української партії соціалістів-революціонерів, що його хочуть зробити "нешкідливим

для Директорії на Україні (включно до різних планів фізичного усунення)" [9, с. 158].

В кінці лютого 1919 р. М. Грушевський виїхав за кордон. Про свою роботу він писав голові федерації українців Мирославу Січинському 23.08.1919 р.: "Шестий місяць виїхав я за кордон, щоб працювати на поправу нашого міжнародного становища, підірваного вигадками Поляків і Росіян та погіршеннями нашої дипломатії. Прожив два місяці в Празі, півтора в Парижі, потім був на Інтернаціональній конференції в Люцерні (Австрія. – Д. Б.). Приїхав трохи спочити, і з осени хочу продовжити роботу в зв'язках з Інтернаціоналом соціалістичною і радикальною пресою в Парижі, в Швейцарії, в Англії. Кликали мене земляки прибути до Америки і коли час дозволить хотів би зробити се..., американські Українці можуть зараз відіграти дуже важливу роллю... Взагалі життє, українське останніх літ пішло дуже розбіжними дорогами, і се при недокладній інформованості і не досить обережнім відношенню до чужої думки і тих обставин, які нею кермують... як відносини між Галичиною і Українцями Східними... Як Ви може знаєте, в Східній Україні від початку революції провід взяли соціалістичні партії, за котрими йшло й селянство, особливо за соціалістами революціонерами. Стаючи завсіди на ґрунті селянських інтересів, і їх провідництва, і я через те йшов разом з соціалістами революціонерами, хоч з огляду на свою позицію позістався формально безпартійним. Нині обидві партії – соціалісти революціонери і соціалісти демократи – працюють в тісному контакті, і я принципно стою за єдину соціалістичну українську партію, бо реальна різниця між соціалістами проходить не по відмінам програм, а по питанням тактики. Старався я у моїй подорожі установити тісніші зв'язки між соціалістичними групами малих народів Східної Європи і відновити старі зв'язки, які існували раніше, ... а також між сими народами і народами Західної Європи, взглядно між їх соціалістичними партіями і групами. На сій плятформі організував ся журнал "Л'Европа Оріетале" французькою і англійською мовою. Для підтримки його зав'язали ми комітет Незалежної України з тимчасовим осідком в Парижі; його відозва мала бути післана і Вам, не знаю, чи Ви дістали? Коли Ліґа націй осяде в Женеві, треба буде центр нашої діяльності перенести туди...

Українців в Празі є зараз багато, і їх дуже займає справа угорської України. В сій справі вони і я також мав розмову з Масариком і ріжними особами. За допомогою Українського уряду зав'язалося товариство "Всесвіт" (при місії), яке має вести видавничу і культурну

діяльність для угорської України. На останнім побаченні зі мною, Масарик говорив, що просить спуститися на нього – він допильнує, що народна мова і народний елемент буде забезпечений. Сю розмову має продовжувати з ним посол Славинський – я не маю змоги ближше займатися тим, бо виїду.

Витаю Вас щиро, Ваш Михайло Грушевський.

Нове Место на Мет. 23-8.1919".

(Лист передруковано із ж.: "Український історик. – Нью-Йорк–Торонто.–Мюнхен, 1978. – Ч. 1–3. – С. 161–162.)

Отже, ведучи переговори з різними політичними діячами, М. Грушевський бере участь у Міжнародному кооперативному конгресі в Амстердамі і в Міжнародному конгресі II Інтернаціоналу в Люцерні разом з іншими представниками українських соціал-демократів і соціал-революціонерів. Тут йому вдалося підняти питання і провести постанову Конгресу про право на політичну самостійність народів колишньої Росії, в тому числі й України. Ось яка сила переконань і наполегливість М. Грушевського! Але марні його зусилля: світова політика йде своєю дорогою. Та ця драма його не зломила. Він переходить на наукову працю: засновує у Відні Соціологічний інститут, згуртовує своїх прихильників і розпочинає працю. Для цього потрібні гроші. Він звертається до українців Південної Америки, які йому висилають кошти, хоч цього мало було для реалізації запланованих планів. Та все-таки Інститут видає кілька праць українською та французькою мовами самого Грушевського, М. Лозинського й П. Христюка та деяких праць, які готувались на базі віденських архівів (Б. Мартос).

Але і тут з'явилася заздрість деяких українців. Не шануючи його заслуг щодо єдиного за кордоном ж. "Воля" пишуть різні наклепи, епітети "грошолуб", малюють на нього карикатури, наприклад поруч з сейфом, на якому зображено знак долару ... Остання крапля, що переповнила чашу – конфлікт з Микитою Шаповалом, який призвів до розколу Партії укр. соціал-революціонерів, що дало змогу ж. "Воля" надрукувати цю ганебну сатиру на М. Грушевського.

М. Грушевський був сумний і розчарований не тільки в політиці, але й у науці. Молоді колишні члени Центральної Ради та вчені-історики із Харкова просили його приїхати, обіцяючи усі матеріальні блага, щоб поставити на належне місце їхню працю. З іншого боку, йому наполегливо радили не їхати в Україну, пропонували катедру й ректорство в Українському Вільному Університеті в Празі, а також катедру в Господарській академії в Подебрадах; це давало йому повне матеріальне забезпечення, але не давало перспектив для

широко поставленої науки. Науковий інтерес і надія принести більшу користь українській справі переважали, і Грушевський поїхав у советську Україну, як писала Л. Українка:

"Я на вбогім, сумнім перелозі / Буду сіять барвисті квітки!  
Буду сіять квітки на морозі / Буду лить на них сльози гіркі..."  
Мабуть, так думав М. Грушевський, їдучи з Відня до Києва.

Я б кинула гіркі слова українській еміграції, що не зуміла створити відповідні умови для праці цього великого патріота, науковця і політичного діяча. Напевно, через свій низький науковий рівень і заздрість, не навчилися і в наш час шанувати жертвовну працю людей, які часто розчаровані, як М. Грушевський. Тож єднаймося, будьмо сильними, вольовими, небайдужими, чесними і щирими, любимо себе й інших, і нас будуть поважати інші держави.

### Література

1. Лавринович М. І. Українська національна ідея в діяльності М. С. Грушевського / М. І. Лавринович // Історія України: маловідомі імена, події і факти: збірник статей / ред. П. Т. Пугоцько та ін. – Київ, 1999. – Вип. 5. – С. 76.
2. Четвертий Універсал Української Центральної Ради. 22 січня 1918 // Золоті роковини: до 50-річчя Великої Української Національної Революції та відновлення української державності. 1917–1967: календар-альманах УНСоюзу на 1967 рік. – Джерсі Сіті, 1966. – С. 15–18.
3. Кедрин І. 70-ліття новітньої української Держави / І. Кедрин // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1988. – Джерсі Сіті–Нью Йорк, 1988. – С. 136.
4. Крип'якевич Іван. Історія України. – Київ–Львів–Відень: Т-во "Вернигора", 1918. – С. 77.
5. Тетеріна-Блохин Дарина. Історія української політичної еміграції в славних іменах / Дарина Тетеріна-Блохин. – Полтава–Мюнхен, 2011. Т. II. – 2011. – 412 с.
6. Проф. д-р Оглоблин О. Михайло Грушевський / О. Оглоблин // Українська Трибуна. – Мюнхен, 1948. – 27 березня.
7. Das Nationalsozialistische Deutschland und Sowjetunion. 1939–1940. – S. 163.
8. Мартос Борис. М. Грушевський, яким я його знав / Борис Мартос // Український історик. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1966. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 73–81.
9. Грушевський Михайло. Вибрані праці / Михайло Грушевський. – Нью-Йорк: Вид. М. Галія, 1960.
10. Винниченко В. Відродження нації. Історія Української Революції / В. Винниченко. – Ч. II. – С. 143–145.
11. Феденко Панас. Влада Павла Скоропадського / Панас Феденко. – Лондон–Мюнхен, 1968. – С. 24.